

ابوالفضل نبئی

تقویم دوازده حیوانی

در تاریخ و فرهنگ ایرانی

موش و بقر و پلنگ و خرگوش شمار
زین چار چو بگذری نهنگ آید و مار
آنگه به اسب و گوسفند است حساب
حمدونه و مرغ و سگ و خوک آخر کار

از قرن ششم هجری قمری، در اکثر متون و منابع تاریخی ایران، با اینکه وقایع تاریخی کلاً با تقویم هجری قمری ثبت می‌شده اسامی روزها، ماهها و سالهای دیگری نیز آورده شده است، مثلاً: "... روز آدینه پنجم شون آی هوکرییل که سال گاو باشد، موافق سوم رمضان سنه ثلاث و ستین و ستمائه (۱) و یا: "... سحرگاه شب آدینه بیست و نهم ربیع اول سنه سبعین و ستمائه موافق اول یکیزمینجی آی قوین بییل... (۲) و یا: "... در سال یک هزار و دو بیست و شصت مطابق سنه لوی ثیل چون ساعت هشت دقیقه از روز چهارشنبه شهر صفر گذشت آفتاب از حوت تحویل داد... (۳) با توجه به این متون و با ملاحظه بکار گرفته شدن گاه شماری تازه در آنها در می‌یابیم که تقویم دیگری از این زمان در ایران معمول شده است که امروز ما آن را بنام تقویم دوازده حیوانی ترکان می‌نامیم، هر یک از سالهای این تقویم به اسم حیوانی نامگذاری شده است که از موش شروع و به خوک ختم می‌شود و یک دوره دوازده ساله را تشکیل می‌دهد. به تحقیق معلوم شده است (۴) که اصل اسامی آنها ترکی بوده و بعدها اعراب و فارسی‌زبانان این تقویم را در آثارشان بکار برده‌اند، با این تفاوت که اینان این اسامی ترکی حیوانها را به زبانهای خود برگردانده‌اند، از آن جمله ادیب و شاعر قرن هفتم هجری ابونصر فراهی در اثر بدیع و جاودانی خود "نصاب الصبآن" (۵) آنها را بزبان فارسی و عربی و بصورت شعر در آورده است و ما اشعار او را سرآغازی برای این مقاله قرار دادیم.

آنطوریکه سراغ داریم، در عصر حاضر تنها چینی‌ها هستند که این تقویم را بکار می‌برند (۶). غیر از چینی‌ها حتی مردم کشور ترکیه امروز که خود را وارث آداب و رسوم و تمدن اقوام ترکان آسیای مرکزی می‌دانند از تقویم دیگری استفاده می‌کنند (۷) و نشانه‌هایی از آن در فرهنگ مردم ترکیه مشاهده نمی‌شود. اما با توجه باینکه این تقویم از آن مردم آسیای مرکزی و شرق دور محسوب میشود با تجلی تمام، نه تنها در متون

ادبی و تاریخی ما جایی برای خود باز کرده بلکه در فرهنگ عامه ما نیز نفوذ عمیق پیدا کرده است ، بطوریکه در زمان حاضر هر یک از سالهای شمسی را منسوب به یکی از این حیوانات می‌کنیم ، مخصوصاً موقع تحویل سال برای آن اهمیت فراوان قایل هستیم و از طرفی این تفکر و اندیشه حاصل شده است که خصوصیات هر یک از این حیوانات تأثیری در وقایع سال جدید دارد و همین طور در روحیات و خلق و خوی و سرنوشت افراد و متولدین آن سال مؤثر می‌باشد ، مثلاً " سال اسب ، سالی پرتحرک و پرفعالیت ، با پیروزی تلقی می‌شود و یا سال سگ ، سالی پرمخاطره و توأم با سوءتفاهم و دشمنی و ستیز می‌باشد .

هدف ما از نگارش این مقاله در وهله اول تحقیق تاریخی در اصل و منشاء این تقویم و بعد چگونگی ورود آن در تاریخ و فرهنگ ایران است .

اصل و منشاء تقویم دوازده حیوانی

در مورد گاه‌شماری ملل باستانی منابع و اسناد بالنسبه فراوانی در اختیار داریم ، اما در خصوص تقویم ترکان قدیمی‌ترین اسنادی که می‌توان از آنان نام برد تنها دو اثر از ابوریحان بیرونی : الآثار الباقیه عن القرون الخالیة و قانون مسعودی اوست . در کتاب نخست ابوریحان بیرونی وقتی که از تقویمهای معمول نزد ملل مختلف یاد می‌کند در ضمن جداولی که برای نشان دادن ماهها و سالهای آن تقویمها رسم می‌کند در کنار یکی از آن جدولها دوستون هم به ماههای ترکی اختصاص داده است . در یکی از آن جدولها تحت عنوان " جدول ماههای ترک " چنین می‌نویسد : " سحاق - اود - بارس - تفشخان - لو - بیلان - سیلان - یونت - قوی - بیچین - ایت ستونگز " (۸) و در بالای ستون دیگری ضمن نوشتن این مطلب که : " نه بر مقادیر و نه بر معنی و نه بر کیفیات این ماهها آگاهی پیدا کردم " اسامی دیگری از ماههای اقوام ترک را ارائه می‌دهد : " الخ آی ، کحک آی ، برینج آی ، یکینج آی ، التنج آی ، یاشنج آی ، سکسنج - آی ، اوننج آی ، تورتنج آی ، بجنج آی ، بتنج آی " (۹) . همین‌طور این دانشمند در کتاب قانون مسعودی خود در فصلی که از تقویم ملتها بحث می‌کند ، درجائی که از چگونگی استفاده آن دسته مردم جهان از سیرماه در آسمان و رؤیت حالات مختلف آن (اهله قمر) برای نام‌گذاری ایام ماه و تنظیم تقویمهایشان سخن می‌گوید و آنهایی را که اساس گاه‌شماریشان بر این اصول است نام می‌برد ، اشاره کوتاهی نیز به تقویم ملل ترک کرده و آنان را هم جزو آن دسته از ملل قرار می‌دهد که مبنای گاه‌شماریشان بر اساس اهله قمر است و از تقویم قمری در ثبت وقایع پیروی می‌کنند . (۱۰)

حزاز ابوریحان بیرونی، محمد بن الحسین بن محمد الکاشغری که معاصر ابوریحان نیز بوده است در دیوان لغات الترک (نگاشته شده در سال ۴۴۶ هجری قمری) با آوردن نام دوازده حیوان وانتساب آنها به ترکان در خصوص تاریخچه این تقویم چنین می‌نویسد: "... اصل آن مربوط می‌شود به پادشاهی از پادشاهان ترک، زیسراوی زمانی که اراده کرد تاریخ جنگی را که پیش از او اتفاق بود بداند چون کسی تاریخ دقیق آنرا نتوانست حدس بزند، بنابراین بدستور آن پادشاه فرار شد بزرگان قوم جمع شوند و مبدائی برای تعیین زمان وقایع تاریخی انتخاب کنند تا آیندگان مثل معاصران مرتکب اشتباهاتی نشوند. در مجمعی که بدین منظور تشکیل یافت پیشنهاد شد که برای این کار از صورفلکی استفاده شود و اسامی هریک از دوازده برج سماوی را برسالی بگذارند و هر دوازده سالی را یک دوره حساب کنند، اما این پیشنهاد مورد موافقت واقع نشد، سپس چنین تصمیم گرفته شد باین منظور از اسامی حیوانات استفاده شود، برای اینکار عازم شکارگاه شدند واز تمام شکارچیان دعوت بعمل آمد، شکارگاه حوضه صحرای (ایلا) تعیین شد و شکارچیان از هر سو حیوانات را بطرف حوضه صحرای ایلا بحرکت درآوردند. چون این کار انجام گرفت و تمام حیوانات و وحوش به‌کنار رودخانه ایلا گردآمدند تعدادی از آن حیوانات از آب رودخانه گذشتند و به آنسوی رودخانه رفتند. شکارچیان که در تعقیب آنها بودند چون به جمع آنها رسیدند دوازده نوع حیوان را مشاهده کردند. این پیش‌آمد را بقال نیک گرفتند و نام هریک از این حیوانات را برای سالی انتخاب کردند." (۱۱)

بعد از منابع یاد شده و اطلاعاتی که از آنها حاصل کردیم باید به اطلاعات دیگری نیز اشاره نمود که خواجه نصیرالدین طوسی به ما می‌دهد.

خواجه نصیرالدین طوسی از علما و منجمین قرن هفتم هجری در اثر خود به نام "زیج ایلخانی در باب معرفت تواریخ" (۱۲) می‌نویسد: "تاریخی که پادشاهان ما بکار می‌دارند تاریخ ختائیان و ترکستانست و آنچه در ولایتهای ما بکار می‌دارند تاریخ رومیان عربها و تاریخ پارسیان باشد." (۱۳) در عبارت نوشته فوق منظور از پادشاهان ما هولاکو خان مغول است که خواجه نصیرالدین به خدمت او وارد شد و در بنای رصدخانه مراغه شرکت کرد و کتاب زیج خود را بنام هولاکو (زیج ایلخانی) نامید. دوازده فصل از فصول این کتاب در خصوص شناسائی تقویم ترکان و کیفیت احتساب آن نوشته شده است.

خواجه نصیرالدین در شرح این تقویم ابداع و اختراع آن را به حکمای ختاء (ختن) نسبت می‌دهد. (۱۴) اما در اثر دیگر وی به نام سی فصل در این مورد (۱۵) چنین آمده است: "از جمله تواریخ، تاریخ ترکی است، بدان که حکماء خطا و ایغور تاریخی

وضع نموده‌اند و این تاریخ را هم در تقویم ثبت نمایند و در شمردن سالها بر دور-
 اثنا عشری اقتضار نمایند. چون در میان ایشان ادوار متعدده است که درزیجها مسطوری
 است از آن جمله دور اثنی عشریست و آن چنان است که هرسالی را به اشم جانسوری
 موسوم نموده‌اند . . . " در ادامه مطلب شارح (عبدالعلی بیرجندی) از قرار معلوم از
 خود اضافه می‌کند " . . . مبداء تاریخ معین نیست که چه حادثه را مبداء تاریخ ساخته‌اند
 و سالهای بعد رابه اون نسبت بدهند و بعضی گویند که مبداء تاریخ را غازان خان شاه
 گرفته‌اند و باین تاریخ غازانیه نیز گویند . " (۱۶)

سید جلال‌الدین تهرانی ، آنجا که از تقویمها بحث می‌کند در مورد تاریخ دوازده
 حیوانی ترکان بدون اینکه اشاره‌ای به تاریخچه آن کند این تقویم را به اسم تاریخ
 ترکان غازانی آورده و چنین می‌نویسد : " تاریخ ترکی غازانیه - مبداء این تاریخ ۷۰۰
 هجری قمری مقارن سلطنت غازان خان پادشاه مغول می‌باشد و سالهای آن شمسی است که
 اول آن مقارنه آفتاب و ماه در اواسط برج دلو شروع می‌گردد و دارای دوره دوازده گانه
 است که با اسماء حیوانات ، سیچقان ثیل ، اودییل الخ نامیده میشود و امسال (۱۳۰۸)
 سال ۶۲۹ ، از تاریخ غازانیه است . " (۱۷)

در دوره‌های بعدی شرح‌هایی در مورد کتاب معرفت‌التقویم خواجه نصیرالدین طوسی
 برشته تحریر درآمده از آن جمله شرح بیرجندی و شرح ملامظفر منجم است ، شرح ملامظفر
 منجم شرحی است بر شرح بیرجندی ، در شرح ملامظفر چنین آمده است : " . . . در
 زیجات قدیمی کیفیت تاریخ اهل خطای مذکور نیست و متعارف نبوده تا بعد از آنکه
 هولاکوخان به مملکت ایران استیلا یافت و جمعی از منجمین که از ولایت خطا با وی
 بودند مثل فوستنجر (؟) نام شخصی است معروف به سنگ‌سنگ یعنی عارف ، باسلطان -
 المحققین (منظور خواجه نصیرالدین است) اختلاط و مجالست نمودند و کیفیت تاریخ
 مذکور را خاطر نشان کردند ، بعد محقق بفرمان هولاکوخان قاعده استخراج تاریخ مذکور
 را در تاریخ ایلیخانی قلمی نموده و سلطان مغفور نیز در زیج به خواجه ایراد کرده و
 در ایران متعارف شد . " (۱۸)

با توجه به اطلاعات یاد شده و بادقت در نوشته‌های ابوریحان بیرونی ، محمود
 کاشغری و خواجه نصیرالدین طوسی و با آگاهی از شرح‌هایی که درباره آثار آنان تا قرن
 دهم هجری نگارش یافته است ، جای شگفتی است که در دوره صفویه با وجود اینکه
 به این تقویم توجه وافر و علاقه خاصی معطوف شده ، از ریشه‌های تاریخی آن و اینکه
 این تقویم از کجا آمده است بی‌خبر بوده‌اند ، این تعجب ما وقتی بیشتر می‌شود که
 قول شاردن سیاح معروف فرانسوی را که سالها در دربار سلاطین صفوی بسر برده و آداب

و رسوم و جریانات تاریخی عهد صفوی را در ده مجلد برشته^۲ تحریر درآورده است ، می‌خوانیم . وی در فصولی از کتاب خود که در مورد تقویم معمول این دوره اظهار نظر می‌کند ، از اصل و اساس آن اظهار بی‌اطلاعی می‌کند . (۱۹) با توجه به مطالب شاردن معلوم می‌شود منجمین دوره^۳ صفوی در این خصوص اطلاع حامی نداشته‌اند والا شاردن می‌توانست اطلاعات خود را بوسیله^۴ آنان تکمیل کند . از آثار شیخ بهاء الدین محمد - ابن حسین‌العاملی نیز چیزی در این باب بر معلومات ما اضافه نمی‌شود ، جز مطلب کوتاهی در خلاصه الحساب او؛ شبانه روز نزد منجمان خطا و اوغور از نیمه شب است تا نیمه شب دیگر " (۲۵) ، چیز تازه‌ای نمی‌بینیم .

شاردن بدون اینکه مأخذی نشان دهد یا از مورخین نقل قول کند ، این تقویم را نتیجه بت‌پرستی و ستایش اصنام می‌داند : " . . . مورخین مدعی هستند که در نتیجه بت‌پرستی و ستایش اصنام ، اسامی سالهای ترکی پدید آمده است ، نامهای حیوانات به ازمنه و اوقات اطلاق شده است ، چون حتی تقسیمات گوناگون سال یعنی ماه و هفته و روز نیز به نام جانوران نامیده شده است و همه اینها بمنظور تخلیه خاطر^۵ اسامی حیوانات است که در اوقات مختلفه در مقابل اصنام قربانی می‌شده است . " (۲۱) شاردن اضافه می‌کند : " ایرانیان در تواریخ محاسبات مالیه^۶ خود تقاویم ادوار اثنی‌عشری ترکی را به کار می‌برند ، فی‌المثل آغاز سال مالی را با تطبیق سنوات ترکی اول محرم یونانی (سال اسب) هزار و هفتاد و شش هجری قمری قرار می‌دهند . " (۲۲) از مورخین عرب زبان قرن نهم هجری تقی‌الدین احمد مقریزی در کتاب الخط مشهور خود ، آنجا که از این تقویم بحث می‌کند ، مأخذ خود را زیج ادوار الانوار معرفی کرده و از قول صاحب این زیج ، تقویم مشهور به دوازده حیوانی ترکان را از ابتکارات مردم چین می‌داند . (۲۳)

مارکوپولو سیاح معروف که در قرن هشتم هجری از چین دیدن کرده در سفرنامه^۷ خود می‌نویسد : " تاتارها سالهای خود را به دوره‌های دوازده گانه تقسیم می‌کنند و بر روی هر سال نام مخصوصی می‌گذارند ، مثلاً " نام سالی شیر ، سالی دیگر گاو ، سال بعد ازدها و همینکه دوره^۸ دوازده ساله سپری شد مجدداً " دوره بعد بهمین منوال تجدید می‌گردد . " (۲۴)

تازه‌ترین اثری که در خصوص این موضوع اطلاعات اجمالی به ما می‌دهد کتاب (طالع بینی چینی) اثر پائول دلسول Peula Delsol است .

چنین آمده است : " اینکه چرا این دوازده حیوان برای تنظیم سرسروش زمین و انسان انتخاب شده‌اند به افسانه‌ای برمیگردد که در بین ملتها رایج است ، آنها میگویند یک روز بودا در شروع سال نو تمام حیوانات را دعوت کرد از بین تمام حیوانات

تنها دوازده حیوان به دعوت او پاسخ گفتند و به ملاقاتش آمدند ، بودا نیز مقدر کرد که سرنوشت جهان به دست این دوازده حیوان باشد که یکی پس از دیگری هر ساله ظاهر شوند . " (۲۵)

حاصل گفتار آنکه با استناد بدین مطالب که ملاحظه کردیم می‌توانیم گوئیم که این گاه‌شماری از اختراعات و ابتکارات مردم شرق آسیا است و اینکه کدام یکاز ملل شرق آسیا در آن پیش‌قدم بوده است جای تردید است ولی باتوجه به مطالب آثار یادشده مقرون به یقین خواهد بود اگر اهل ختن را نسبت به سایرین مقدم بدانیم نادر زمانهای بعد ترکهای متمدن اویغوری از آنها گرفته باشند ، و اگر بقول برخی از محققین تاریخ باستانی چین که جلگه رودخانه تاریم واقع در سرزمین ختن را مهد اولیه تمدن چینی می‌دانند معتقد باشیم ، این نظریه ما نیز بدون تردید قابل تأیید خواهد بود و از طرفی در کلیه منابع شهرت این تقویم به ترکان و با ختائیان است و اسامی مربوط به مشتقات آن نیز یعنی سال ماه و روزها همه به زبان ترکی است و هیچ عنوان چینی در آنها ملاحظه نمی‌شود و از طرفی ، چینی‌ها قبل از اینکه تقویم دوازده حیوانی در سرزمین آنها رایج شود ، تقویم خاصی داشته‌اند ، زیرا ویل دورانت در اثر بزرگ خود (مشرق زمین گاهواره تمدن) مطلبی که در خصوص گاه‌شماری چین باستانی می‌نویسد آنرا شایسته می‌کند، ولی در آن تقویم از مسایل مربوط به تقویم دوازده حیوانی اثری نیست. (۲۶) . بنابراین تقویم مورد بحث ما بهیچوجه ریشه چینی نمی‌تواند داشته باشد .

ورود و نفوذ تقویم دوازده حیوانی در فرهنگ ما

نفوذ و ترویج تقویم دوازده حیوانی ترکان در فرهنگ و ادب ایران زمین را باید از اثرات حمله مغول و تشکیل سلسله‌های ایلخانی در ایران دانست ، زیرا این موضوع ، همانطوریکه در زیچ ایلخانی خواجه نصیرالدین طوسی ملاحظه می‌کنیم : " تاریخی که پادشاهان ما بکار می‌برند تاریخ ختائیان و ترکستانست " و یا در شرح بیرجندی بر "سی فصل" خواجه نصیرالدین طوسی و همچنین تشریح آن شرح توسط ملا مظفر منجم می‌خوانیم: " . . . بفرمان هولاکو قاعده استخراج تاریخ مذکوره را در تاریخ قلمی نمود و . . . در ایران متداول شد " برای ما روشن می‌شود . دکتر ذبیح‌الله صفا نیز در تاریخ ادبیات ایران این مطلب را چنین بیان می‌کند : " هرچه بر عمر حکومت مغولان در ایران بیشتر گذشت این نفوذ بیشتر شد، چنانکه حتی طرز گاه‌شماری آنان که مبنی بر تصور دوری در ستین و تسمیه آنها با سامی حیوانات بود در ایران متداول شد . " (۲۷)

باتوجه باینکه دوره مغول در ایران دوره زلزله روحی و اخلاقی بود ، یأس و ناامیدی و حرمان بر همه مسایل سایه افکنده بود و مردم خود را اسیر دست سرنوشت

حس می‌کردند و برای نجات و رهایی از دست نامالایمات و آگاهی از آینده و برای پیش‌بینی‌های لازم به احوالات و احکام نجوم و تقال متوسل می‌شدند و علی‌الخصوص حکام و زمامداران وقت یعنی پادشاهان مغول نیز بنا به اقتضای محیط اولیه خودشان که غرق در خرافات بودند اعتقاد به نحس و سعد ایام و ساعات داشتند (۲۸) بازار پیشگویان پر رونق بود و متعاشان خریدار داشت. از این رو این قبیل مسایل روز-روز در فرهنگ عامه برای خود حائز بار می‌کرد. منحمن عصر ضمن اینکه همشان معطوف به اسطرلاب و زیچ و استخراج تقویم بوده احکام نجومی را نیز درکنار وحاشیه آن می‌آوردند و ارتباط زایچه هر فردی را با روزها و ماهها و سالها در نظر می‌گرفتند و پیشگویی‌هایی را درباره آنان می‌کردند. باید یادآوری کرد که در ادوار پیشین نیز طالع بینی و پیشگویی در میان مردم معمول بوده ولی با این فرق که در دوره‌های قبل از حمله مغول بروج دوازده گانه فلکی در این امر مورد استفاده قرار می‌گرفت. اما از این دوره به بعد این بروج و احکام مربوط به آنها جای خود را به حیوانات این تقویم داد، و هر سالی که اختصاص به حیوانی داشت خصوصیات آن حیوان نیز حاکم بر سرنوشت افراد شناخته شد. مثلاً سالی که به نام موش بود، خصوصیات موش را در طالع و سرنوشت نوزادان و روابط اجتماعی افراد، در رفاه و یا فحطی‌های آن سال حاکم و مؤثر می‌دانستند، و یا سالی که با سم سگ بود درنده‌خوئی آن حیوان بنا بر اعتقاد عامه بر مقدرات مردمان آنسال حاکم می‌شد، نمونه‌ای از اینگونه عقاید را در ابیات زیر ملاحظه می‌کنیم:

سال ایت (۲۹) آمد و بدرید	مردمان را چو سگ بروز سفید
گندم و گوشت و استخوان همه را	خورد و بر هیچ گس جوی نرسید
قحطی‌نان چنان فراهم کشید	پشت مردم ز جوع جمله خمید
مهر را از میان چنان برداشت	همه یاران ز همدیگر ترسید
شانزده سال و یک هزار و سه صد	هست تاریخ سال شدید
سال آینده را خدا داند	کار مجرم به آه و ناله کشید (۳۰)

که شاعر گرفتاری اجتماع را ناشی از خصوصیات سال سگ می‌داند، و یا انجام کاری را در سالی که بنام حیوانی خوش‌بین بود بر از نعمت و برکت تلقی می‌کرد. چنانکه احداث دری بیابان سعادت آباد را در سال تخافوی در زمان شاه صفی، میرزا طالب‌خان وزیر، نمونه‌ای از خیر و برکت آن سال می‌داند:

سال تخافویی (۳۱) از باغ شاه	به امر شهنشاه والا گهر
دری شد گشوده به بیرون زباغ	مقیم درش چاوشان کافر

پی سال تاریخ این فتح‌باب که پیوسته بادا موصون از خطر
جو کردم تفکر به من پیر عقل بغفتا (به جنت گشودند) در (۳۲)

غیر از نفوذ این-تقویم و خصوصیات آن در اشعار و اقوال و افکار خاص و عام ،
در متون تاریخی قدیم و معاصر نیز استعمال شده است :

اسکندریگ ترکمان در تاریخ عالم‌آرای عباسی از جلوس شاه عباس بزرگ وقایع
سالهای سلطنت او را با سال ترکان همراه با تاریخ هجری قمری می‌آورد. (۳۳) محمد-
تقی لسان‌الملک سپهر مورخ مشهور دوره قاجار نیز وقایع تاریخی را با هجری قمری
توأم با گاه‌شماری ترکان می‌نویسد : " ... سال یکهزار و دو بیست و شصت و یک هجری مطابق
سنهٔ میلان ثیل ترکی در ساعت پنجاه و شش دقیقه از شب جمعه دوازدهم شهر ربیع‌الاول
چون برگذشت آفتاب در بیت‌الشرف شد و ... " (۳۴)

بالاخره تقویم دوازده حیوانی ترکان از زمان تسلط مغول بایران بنابه عللی که
یادآور شدیم در ایران رایج شد و خصوصیات مربوط به آن در فرهنگ عامه نمودار گردید
و مورخان ایرانی نیز در ثبت تاریخ وقایع آن را بکار بردند ، و عقل هرکس بنحوی
خواه و ناخواه در رواج آن موثر افتاد و تا سال ۱۳۵۴ هجری شمسی در متون ادبی و تاریخی
نقش آن مشهود است . از سال ۱۳۵۴ که تقویم ایران اصلاح می‌شود ، در اسامی ماهها ،
بروج دوازده‌گانه جای خود را به ماههای زرتشتی باستانی می‌دهد ، استعمال آن تقویم
در متون ادبی و تاریخی منسوخ می‌گردد ، اما بعلت داشتن ریشه عمیق در فرهنگ عامه
مردم هنوز سینه به سینه نقل می‌شود ، بیشتر در مواقع تحویل سال مورد توجه خاص و عام
است تا بدانند که اسم سال آینده چیست ، سال آتی به چه حیوانی تعلق دارد ، تا
با پیشگوئی‌هایی که می‌شود در اوضاع سیاسی و اجتماعی آینده نظر کنند .

حواشی مقاله

- ۱ - رشیدالدین فضل‌الله ، جامع‌التواریخ ، به تصحیح دکتر بهمن کریمی ، تهران
۱۳۴۱ ، ج ۲ ، ص ۷۴۲ .
- ۲ - همان کتاب ، ج ۲ ، ص ۸۴۲ و مکرر .
- ۳ - لسان‌الملک سپهر ، محمدتقی . ناسخ‌التواریخ سلاطین قاجار ، به تصحیح محمد-
باقر بهبودی ، تهران ، ۱۳۸۵ هـ . ق ، ج ۲ ، ص ۳۹ .
- ۴ - رک : سنجش و مبدا زمان در نزد ملل یا تاریخچه تقویم تألیف نگارنده ، اردبیل
۱۳۵۱ .
- ۵ - ابوالنصر محمد بدرالدین فراهی - نصاب‌الصیابان ، به تصحیح دکتر محمدجواد-
مشکور ، تهران ۱۳۴۹ ، ص ۵۸ .
- ۶ - پائولا دل‌سول ، طالع‌بینی چینی ، ترجمه شهرین ، تهران ، طوس ۱۳۵۵ ، ص ۵ و ۶ .
- ۷ - تقویم امروزی دولت ترکیه بر مبنای تقویم میلادی است ولی اسامی ماهها از تقویم
اسکندری و سریانی گرفته شده است .

- ۸- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد، آثار الباقیة عن القرون الخالیة، ترجمه اکبر دانا سرشت (صیرفی)، تهران، ۱۳۲۱ ه. ش، ص ۹۸.
- ۹- آثار الباقیه، ص ۹۹ (اسامی ماههای ترکی در این ستون بجای دوازده، یازده تا آمده، گذشته از آن مرتب و پشت سرهم نوشته نشده‌اند، همینطور تلفظ و املاء آنها درست نیست، آنطوریکه خود ابوریحان نیز اقرار می‌کند نه بر اصول و نه بر معانی آنها آشنا نبوده است).
- ۱۰- بیرونی، ابوریحان، القانون المسعودی، انجمن معارف، حیدرآباد دکن، چاپ اول، ۱۳۷۳ ه. ق، ج ۱، ص ۶۹.
- ۱۱- محمود بن الحسن بن محمد الکاظمی، دیوان لغات الترک، ج ۱، چاپ اول استانبول (ترکیه)، اصل و موضوع به عربی است، ما به فارسی برگردانیم.
- ۱۲- نصیرالدین طوسی، زیج ایلخانی، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۵۲۲۱، ورق ۸.
- ۱۳- عین مطلب را اینجا نیابردیم، نوشته ما اصلاح شده است، در این نسخه کاتب اشتباهاتی مرتکب شده است که باید اصلاح شوند.
- ۱۴- زیج ایلخانی، ص ۸.
- ۱۵- این اثر در کتابی بنام "شرح سی فصل" به تصنیف میرزا عبدالعلی منجم به چاپ سنگی به سال ۱۳۲۲ هجری قمری بطبع رسیده است. محمدعلی تربیت در کتاب دانشمندان آذربایجان در شرح حال او می‌نویسد که میرزا عبدالعلی گوگانی از علمای معروف هیئت و نجوم است، شرح بر سی فصل خواجه نصیرالدین نوشته و مدت مدیدی استخراج تقویم و تتبع احکام نجوم در صفحه آذربایجان منحصر بوی بوده و در سال ۱۳۳۵ قمری فوت کرده است. (محمدعلی تربیت - دانشمندان آذربایجان، چاپ اول، تهران ۱۳۱۴ ه. ق، ص ۳۵۷) در کتابی بنام "شرح بیست باب ملاحظفر در معرفت تقویم" مولف مدعی است که کتاب مولانا نظام‌الدین عبدالعلی البیرجندی را که سال ۸۸۳ هجری نگاشته شده ترجمه کرده است، در این اثر نیز اشاره اجمالی به اثر خواجه نصیرالدین شده است ولی چیز اضافی ندارد (ملاحظفر، شرح بیست باب در معرفت تقویم، چاپ سنگی، قسمت مقدمه).
- ۱۶- عبدالعلی منجم، (عبدالعلی ابن احمد جارجانی؟)، شرح سی فصل، چاپ سنگی، ص ۱۹ (البته باید اضافه کرد این شخص نیز مرتکب اشتباه شده است زیرا در زمان غازانخان هفتمین ایلخان مفلو در تقویم سال مالی زمان اصلاحی بعمل آمد نه اینکه خود تقویم ابداع شد. در تاریخ و صاف در این خصوص مطلبی داریم "تجزیه الامصار و تزحیبه الاعصار"، تالیف شهاب‌الدین عبداللہ بن عزالدین فضل‌الله شیرازی، معروف به و صاف‌الحضرة، چاپ افست، تهران ۱۳۳۸، ج ۵.
- ۱۷- تهرانی، سید جلال‌الدین، گاهنامه سال ۱۳۰۷، ص ۸۵.
- ۱۸- ملاحظفر، شرح بیست باب در معرفت تقویم، چاپ سنگی، باب ۴، قسمت حاشیه.
- ۱۹- شاردن، سیاحتنامه، ترجمه محمد عباسی، امیرکبیر، تهران ۱۳۳۸ ه. ش، ج ۵، ص ۹۵: "تقویم مخصوص شاه سلیمان که به اروپا ارمغان رفته است . . . در شرح تاریخ و تقویم ترکان خطای و اویغور: تصویر چهارم مشتمل بر دو قسمت است، نخستین در شرح تاریخ ترکان است که در مشرق ایران باشند با پیشگویی‌های سبال مربوط برحسب تاریخ ایشان و قسمت دیگر در شرح شش غره ماههای نیمه اول سال است برحسب افق محل، اما تاریخ یا تقویم ترکان شرقی بطوریکه در تصویر مربوطه ملاحظه می‌شود عبارت از دوازده سال است که نام آنها ترکی و ترتیب‌شان در جدول منظم می‌باشد. رسم محاسبه ادوار دوازده سال که نظیر المپادهای یونان باستان است علی‌الظاهر قدیمی‌ترین اسلوب حساب سال و ماه در میان مردمان تاتار مذکور است و این تقویم قمری است که اصل و اساس آن برای من مجهول می‌باشد."
- ۲۰- بهاء‌الدین محمد بن حسن‌العالمی، خلاصه الحساب، چاپ سنگی.

- ۲۱- سیاحتنامه، شاردن، ج ۵، ص ۱۹۶ .
- ۲۲- همین کتاب، ج ۵، ۱۹۷ .
- ۲۳- مقریزی، تقی‌الدین احمد، المواعظ والاعتبار فی ذکر الخطط والاثار، ج ۵، قاهره ۱۹۲۴، ص ۱۸۲ .
- ۲۴- مارکوپولو، سفرنامه، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰ (به نقل از دگینی، تاریخ هونها، شرح تاریخ ترکان، ص ۱۵۹) .
- ۲۵- پائولادلسول، طالع‌بینی چینی، ترجمه شهرین، تهران ۱۳۵۵، ص ۶ .
- ۲۶- ویل‌دوزانت، تاریخ تمدن، مشرق زمین گاهواره تمدن، کتا باول بخش سوم ترجمه آریانپور، ص ۱۰۵۴ .
- ۲۷- صفا، دکتر ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات ایران، ج ۳، ص ۸۳ .
- ۲۸- سفرنامه مارکوپولو، ص ۱۵۹ .
- ۲۹- " آیت " در زبان ترکی به معنی " سگ " است .
- ۳۰- از حاجی سلام‌الله موسوی مشهور به حاجی کبیرآقا و ملقب به مجذوب علی‌شاه مجرم مراغه‌ای صاحب بحرالاسرار، چاپ سنگی، تریز، ۱۳۲۴ ه.ق.، نقل از کتاب دانشمندان آذربایجان، ص ۳۲۷ .
- ۳۱- " تخاقوئی " در ترکی جغتائی به معنی مرغ‌خانگی (ماکیان) است. در ترکی آذری " ناوق " تلفظ می‌شود .
- ۳۲- نخجوانی، حاج حسین، موادالتواریخ، تهران، ۱۳۴۳، ص ۶۵۶ .
- ۳۳- اسکندریبگ ترکمان، تاریخ عالم‌آرای عباسی، امیرکبیر، تهران ۱۳۲۴، ج ۱ ص ۳۷۹ به بعد (... با خلاصه احوال خیرمآل بر سبیل اجمال این سال که تنگوزئیل مطابق نهصد و نود و شش هجریست در ذکر وقایع سیچقان ثیل مطابق سنه سبع و تسعین و تسعمائه که سال دوم همایونست) .
- ۳۴- لسان‌الملک سپهر، محمدتقی‌خان، ناسخ‌التواریخ سلاطین قاجار، به تصحیح محمدباقر بهبودی، اسلامیه، تهران ۱۳۸۵ ه.ق.، ج ۳، ص ۵۹ .

* تعداد صفحات

برای آنکه عقب افتادگی انتشار شماره‌های مجله جبران شود تعداد صفحات بعضی از شماره‌ها کمتر از میزانی است که می‌بایست. ولی امیدواریم که مجموع صفحات در سال به میزان مرسوم برسد.

* زمان انتشار

مجله طبق آنچه در اجازه‌نامه انتشارش قید شده است باید ماهانه انتشار یابد. ولی طبعاً این امر بستگی نام به آن دارد که همه وسایل فراهم باشد (کاغذ، فیلم، زینک) و بالاخره رفت و آمد به مطبعه آسان باشد. چون همیشه چنین نیست خواست ما آن است که مجله را هر دو ماه یکبار به چاپ برسانیم.

* تغییر آدرس

مشترکینی که تغییر نشانی می‌دهند متأسفانه کمتر اتفاق افتاده است که ما را خبر کنند. پست‌خانه هر ماه مقداری از مجله را به همین علت بر می‌گرداند و ما نمی‌دانیم چه باید کرد. تمنی داریم مشترکان نشانیهای جدید خود را به ما مرفوم دارند.